

ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ТА ІСТОРІОГРАФІЯ ДОСЛІДЖЕНЬ ПРОЦЕСУ РОЗПАДУ ЧЕХОСЛОВАЦЬКОЇ ФЕДЕРАЦІЇ

У статті аналізуються основні групи історичних джерел та наукових праць, які стосуються розпаду Чехословаччини, розкрито їх особливості та значення.

Ключові слова: Чехословаччина, федерація, історіографія, джерела, опубліковані документи, збірники документів.

Розпад Чехословацької держави на початку 90-х рр. XX ст. остаточно змінив обличчя не лише регіону Центральної Європи, але й усієї європейської цивілізації. Європа йшла шляхом створення національних держав. Такі безумовно важливі процеси не могли пройти повз увагу науковців різних дисциплін гуманітарного спектру. Історики також не залишилися осторонь у дослідженні цього важливого, з точки зору історичного розвитку, процесу.

На сьогоднішній день дослідженню проблеми розпаду ЧСФР та виникненню двох самостійних республік присвячена невелика частина наукових праць. Перед історичною наукою постає потреба у висвітленні того спектру видань, які дають змогу прослідкувати усі основні причини та наслідки поділу Чехословацької федеративної держави. Завданням цієї статті є висвітлення найголовніших праць у сфері історичної науки різних країн, що висвітлюють історію розпаду ЧСФР. Також, у статті наведений аналіз джерельної бази, на яку опираються науковці при вивченні даної проблеми.

У порівнянні з подіями "оксамитової революції" 1989 р., питанню розпаду Чехословаччини присвячено менше уваги. Це стосується не лише зарубіжних дослідників, але й значної частини безпосередньо чеських істориків. Таку ситуацію можна пояснити тим, що події 1989 р. стали рубіжною віхою не лише для Чехословацької держави, але й складовою незворотних процесів зміни політичного обличчя Центральної та Південно-Східної Європи загалом. Безсумнівно більша увага присвячена аналогічним процесам, що відбувалися на території СФРЮ та Радянського Союзу. Переростання розпаду цих багатонаціональних держав у криваві громадянські війни, які у випадку Югославії тривали десятиліття, також допомогли зберегти зацікавленість серед наукових кіл. Дещо більший акцент подіям "оксамитового розлучення" зроблено у працях словацьких авторів, для яких процес розпаду федерації був невід'ємною складовою утворення незалежної словацької держави.

Дослідники, аналізуючи процеси розпаду ЧСФР, спираються на документи, які можна поділити за двома основними напрямками: по-перше – це матеріали чехословацьких політичних зустрічей, які відбувалися протягом 1990-1992 рр. на рівні президентів Чеської та Словацької народних рад (республіканських парламентів) та на рівні чеського та словацького урядів; по-друге – матеріали зустрічей політичних партій та рухів обох республік. Головна проблема тут полягає у тому, що на більшості цих зустрічей не велися стенограми чи навіть протоколи засідань, а тому неможливо точно встановити перебіг цих переговорів. Його можна реконструювати спираючись на матеріали ЗМІ тих чи інших партій та рухів, а також за допомогою аналізу перебігу засідань федерального парламенту Чехословаччини – Федеральних зборів та засідань Чеської та Словацької національних рад. Матеріали, які пов'язані з діяльністю законодавчих органів колишньої держави є у відкритому доступі у мережі Інтернет на веб-сайтах Палати депутатів Парламенту Чехії та Народної ради Словаччини [18,19]. Це

спільний чехо-словацький електронний проект під назвою "Чехо-словацька електронна парламентська бібліотека", де містяться матеріали роботи усіх законодавчих органів на території сучасної Чехії та Словаччини, починаючи з часів Середньовіччя і до сьогодення. Він дає змогу оцінити як проекти законів, що обговорювали у парламентах, так і хід самих засідань. Щодо матеріалів діяльності урядових органів, то в цьому випадку знову маємо справу з досить суттєвою справою: письмові матеріали зникли у грудні 1992 р. при поділі майна федерації, проте остаточно невідомо за яких умов та причин. Також щодо поділу ЧСФР інформацію можна дістати з архівів різноманітних неурядових установ, таких наприклад як профспілки та Академія наук [16, с.16].

Коли мова йде про опубліковані джерела, то і в цьому випадку зберігаються усі ті проблеми, про які вказано вище. У центрі уваги, як правило, події "оксамитової революції", а тому підбір документів після 1989 р. подається у тісному взаємозв'язку з подіями листопада-грудня 1989 р., або ж у контексті перших кроків будівництва незалежних чеської та словацької держав. Таким чином побудоване чеське видання за редакцією З. Веселого "Історія чеської держави у документах" [23]. Дещо інший акцент робить видання словацьких істориків за редакцією Й. Жатуляка та В. Главової "Листопадава революція та чесько-словацьке розлучення", що є 14 томом масштабного видання "Джерела з історії Словаччини та словаків" [27]. Так, лише 8 документів книги з 74 присвячені подіям революції, інші ж 66 мають відношення до тих процесів, що зумовили розділ Чехословацької федерації. Щоправда, і це видання має свою тенденційність: акцент робиться на боротьбі словаків за створення власної держави.

Мемуарна література дає можливість поглянути на проблему розпаду федерації з точки зору безпосередніх учасників цього процесу, проте потребує при використанні надзвичайно обережного та критичного підходу. У першу чергу важливими для дослідника є документи пов'язані з роботою на посаді Президента ЧСФР В. Гавела, частина з яких є опублікованими [13]. У тому числі вони є у доступі в мережі Інтернет [22]. Мемуари М. Земана [26], Й. Дінтсбіра [12], П. Піггарта [15], Р. Шустера [17] розкривають перебіг подій 1990-1992 рр. з точки зору безпосередніх їх учасників. Також важливим джерелом є періодичні видання. Якщо в комуністичні часи головною офіційною газетою Чехословаччини була "Руде право", то протягом 1990 р. відроджується та створюється низка видань, різноманітних за своїми суспільно-політичними поглядами ("Лідові новини", "Літерарні новини", "Словенский денник") [21]. Зазвичай, ці ЗМІ були пов'язані з тими чи іншими партіями та рухами, були їх офіційними виданнями. Це допомагає встановити основні погляди на різноманітний спектр проблем суспільно-політичного життя головних політичних партій та рухів Чехословаччини.

Історіографія проблеми розділу Чехословаччини має свої певні особливості: звичайні автори досліджень ставлять перед собою за мету висвітлення усього історич-

ного розвитку чехословацьких земель від революційних подій 17 листопада 1989 р. і до 1 січня 1993 р., або ж зосереджують увагу виключно на певній вузькій проблемі в рамках "оксамитового розлучення". Найбільш ретельною та докладною книгою, автор якої ставить перед собою за мету висвітлення безпосередніх причин та наслідків розпаду ЧСФР, є робота Я. Рихліка "Розділення Чехословаччини (1989-1992)", друге доповнене видання якої побачило світ у 2012 р. [16]. Професор Я. Рихлік – чеський історик, дослідник історії балканських народів, історії чехо-словацьких взаємовідносин, протягом 1991-1992 рр. він був неофіційним радником П. Пітгарта, частина джерельної бази видання є його особистими матеріалами, які збереглися з тих років. У книзі Я. Рихліка докладно описуються, на основі широкого кола залучених історичних джерел, події, які відбувалися всередині Чехословацької держави та які призвели до її швидкого зникнення. Основними причинами такого процесу автор вважає незадоволення словаків конституційною системою Чехословаччини, власні амбіції лідерів чеських та словацьких парламентських партій. Водночас, поза увагою дослідника залишаються питання посткомуністичної трансформації федеративної держави, економічних та соціальних перетворень у ній.

Один з розділів своєї книги "Великий переворот чи можливо Оксамитова революція?" автор Я. Мехирж присвятив розпаду Чехословаччини [14]. Аналізуючи історичні факти 1990-1992 рр. та доповнюючи їх власними поглядами на чехо-словацькі відносини, які розпочалися ще з 1918 р., автор бачить причини розпаду у невиконанні словацьких вимог щодо упорядкування конституційних відносин двох етносів, невиконання вимог Пітсбурзької угоди та Кошицької урядової програми.

Публіцистична праця словацького журналіста К. Вольфа "Удруге і востаннє або мирний розділ Чехословаччини" [25] базується на свідченнях наближених до колишнього словацького прем'єра В. Мечіяра осіб, його асистентів. Загалом, автор намагається представити В. Мечіяра як активного борця за незалежність Словаччини, який, нібито, від початку політичної кар'єри відразу поставив собі за ціль вивести Словаччину зі складу ЧСФР, що йде у розріз з об'єктивними фактами. Таке ставлення можна пояснити некритичним підходом К. Вольфа до тих свідчень, з якими йому довелося працювати.

Цінним історіографічним джерелом є збірник статей за редакцією К. Водічки "Розділ Чехословаччини. Десять років по тому" [24]. Головну відповідальність за розпад Чехословаччини автор покладає на діячів "Руху за демократичну Словаччину" на чолі з В. Мечіяром, аргументуючи це тим, що останній на переговорах влітку 1992 р. вимагав нереальні на той момент вимоги, до того ж в ультимативній формі.

Не менш цікавим для дослідників є збірник з назвою "Непримиримі протиріччя? Причини роз'єднання Чехословаччини" за редакцією М. Крауса та Е. Стангерової. Аналізуючи причини розпаду, автори сходяться на думці, що до цього призвели механізми "заборони більшості" (чес. "zákaz majorizace"), що діяв у федеральному парламенті, негативні наслідки трансформації економіки на словацьких теренах, думка словаків, що чехи ігнорують багато їх вимог. М. Краус та Е. Стангерова порівнюють події у Чехословаччині з аналогічними подіями у Югославії та СРСР і вважають, що ЧСФР відрізнялася від цих країн тим, що проводила вибори не лише на рівні республік, але й на федеральному рівні, що призвело до "живучості" федеральних інституцій, наявності керівного центру, що міг керувати та контролювати процес розділення.

Серед англomовних видань можна виділити роботу американця чеського походження Е. Стейна, яка також має і чеський переклад [20]. В центрі уваги автора – конституційні аспекти чехо-словацької суперечки, проблеми зміни федерального та прийняття республіканських Основних законів. Дослідник сам на початку дев'яностих років ХХ ст. був членом міжнародної групи юристів, які були радниками й консультантами чеського уряду щодо змін конституційного законодавства Чехословаччини.

Щодо російських досліджень проблематики, безумовно, найбільшу кількість праць Чехословаччині присвятила Е. Задорожнюк, співробітниця Інституту славистики РАН. Ще в 1994 р. у збірнику "Осередки тривоги у Східній Європі" була вміщена її спільна з Г. Харцієвою стаття "Алгоритм розпаду" [1]. У ній, аналізуючи історію спільного розвитку чехів та словаків, автори приходять до висновку, що взаємовідносини цих двох європейських народів протягом ХХ ст. базувалися на двох амбівалентних тенденціях: прагненні до зближення та бажанні остаточно розійтися, які ставали на порядку денному в залежності від тих чи інших історичних умов, зазвичай пов'язаних із зовнішньою агресією. Руйнація федерації протягом 1990-1992 рр. відбулася ще й тому, що до цих тенденцій додалися наслідки економічних перетворень, які не були сприйняті словацькою стороною. У 2005 р., у тому числі і за редакцією Е. Задорожнюк, побачила світ 2-ох томна праця "Чехія та Словаччина у ХХ ст." [9], яка складалася з розділів, що були присвячені окремим вагомим моментам чехословацької історії. Щоправда, після подій "оксамитової революції" відразу йде розділ про незалежні держави Чехію та Словаччину. Цю прогалину було закрито наступного року, коли було випущено наукову працю "Влада – суспільство – реформи: Центральна та Південно-Східна Європа", п'ятий розділ якої має назву "Чому не вистояла у 90-і рр. ХХ ст. єдина Чехословацька держава?" [2]. У цьому розділі основними причинами розпаду державного утворення називаються відсутність адекватної моделі державно-правового ладу Чехословаччини, постійне ігнорування національного питання чеською стороною. Підхід до розгляду матеріалу наближує цю працю до роботи Я. Рихліка, зокрема повністю відсутній аналіз економічних факторів, більшість уваги концентрується на історії чехо-словацьких міжнаціональних відносин.

Серед україномовних праць, на жаль, відсутня робота, яка була б повністю присвячена історії Чехії, хоча такі видання є щодо історії Словаччини [4, 10]. Окремі аспекти розпаду ЧСФР описані у підручнику В. Ярового [11, с. 620-626] та навчальному посібнику за редакцією Л. Зашкільняка [3, с. 604-606]. Ужгородський науковець В. Лемак у 2002 р. видав монографію "Державно-правова реформа в Чехословаччині в умовах постсоціалістичної модернізації й поділу федерації" [5], де проводиться детальний аналіз змін правової системи Чехословаччини після "оксамитової революції" у сфері конституційного, цивільного, кримінального та фінансового права. Ця книга хоч і присвячена більше історії держави та права Чехословаччини, але вона дає цінний матеріал щодо діяльності законодавчих органів ЧСФР у ході "оксамитового розлучення".

Інший закарпатський дослідник В. Приходько частково висвітлює проблему впливу "оксамитової революції" на формування внутрішнього життя Чехословацької федерації у своїй монографії, яка побачила світ у 1999 р. [6]. У цій праці він розглядає питання впливу революційних подій на подальший розвиток держави. Більш детально процес розпаду ЧСФР Приходько висвітлює через 4 роки у своїй статті "Основні причини розпаду

Чехо-Словаччини" [7], де акцентується увага на причинах швидкого та мирного розпаду федеральної держави. Через рік ним же у іншій статті [8] оцінюється "оксамитове розлучення" з позиції перебігу тих посткомуністичних перетворень, які відбувалися у регіоні Центральної Європи в 90-х рр. ХХ ст.

Отже, джерельною базою розпаду Чехословацької федерації є документи та матеріали законодавчих органів Чехії та Словаччини, виступи основних політичних персон, статті та замітки у провідних ЗМІ. Доповнюють цю інформацію мемуарна література чеських та словацьких політиків і економістів, які були на чолі державних перетворень у 1989-1992 рр. Основною проблемою для використання джерел цього періоду є те, що більшість важливих та рубіжних для державного розвитку Чехословаччини процесів вирішувалося за зачиненими дверима, без ведення стенограм засідань. Це, певною мірою, ускладнює реконструкцію тих чи інших історичних процесів. Проблемі "оксамитового розлучення" присвячено значно менша увага в історіографії, ніж подіям "оксамитової революції" 1989 р. Така ситуація характерна не лише для іноземної, у першу чергу англомовної історіографії, для якої і так перпоною стоїть мовний бар'єр, але й для безпосередньо самих чеських та словацьких науковців. Для чехів розпад федерації є певною мірою негативною подією новітньої історії, оскільки Чехословацька держава сприймається чехами як безумовно рідне, "своє" державне утворення, прямо пов'язане з розвитком чеської державності. Словаки ж сприймають події 1990-1992 рр. як перші кроки до створення самостійної Словаччини. Розпад ЧСФР розглядається в історичних дослідженнях у нерозривному комплексі з подіями, які або передували цьому процесу (події листопада-грудня 1989 р.), або ж були прологом до історії незалежних держав. Водночас в останні роки збільшилась кількість видань та статей, які повністю присвячені розгляду причин та наслідків розпаду Чехословаччини. Українськими дослідниками також розглядається це питання, щоправда, єдина всеохоплююча робота, яка б ретельно розглянула увесь причинно-наслідковий зв'язок цих безумовно важливих подій в центральноєвропейському регіоні – справа майбутнього.

Список використаних джерел

1. Задорожнюк Э., Харчиева Г. Алгоритм распада // Очаги тревоги в Восточной Европе: (драма национальных противоречий). – М., 1994. – С. 137-161.
2. Задорожнюк Э. Почему распалось в 1990-е гг. единое чехословацкое государство? // Власть – общество – реформы: Центральная и Юго-Восточная Европа, вторая половина XX века. – М., 2006.

В. Бака, асп.

Киевский национальный университет имени Тараса Шевченко, Киев, Украина

ИСТОРИОГРАФИЯ И ИСТОЧНИКОВАЯ БАЗА ИССЛЕДОВАНИЙ ПРОЦЕССА РАСПАДА ЧЕХОСЛОВАЦКОЙ ФЕДЕРАЦИИ

В статье анализируются основные группы исторических источников и научных работ, которые касаются событий распада Чехословакии, раскрыто их особенности и значение.

Ключевые слова: Чехословакия, федерация, историография, источники, опубликованные документы, сборники документов.

V. Baka, Graduate Stud.

Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

HISTORIOGRAPHY AND SOURCES BASE OF SCIENTIFIC WORKS OF CZECHOSLOVAKIA'S DISSOLUTION

The article analyzes the main groups of historical sources and research works relating to the dissolution of Czechoslovakia, have been disclosed their features and value.

Key words: Czechoslovakia, federation, historiography, sources, published documents, collections of documents.

3. Історія Центрально-Східної Європи. Посібник для студентів історичних і гуманітарних факультетів університетів / За ред. Л. Зашкільняка. – Л.: Львівський національний університет ім. Івана Франка, 2001. – 660 с.

4. Кріль М. Історія Словаччини. – Л.: Львівський національний університет ім. Івана Франка, 2006. – 264 с.

5. Лемак В. Державно-правова реформа в Чехословаччині в умовах постсоціалістичної модернізації й поділу федерації. – Ужгород: Ліра, 2002. – 248 с.

6. Приходько В. "Ніжна революція" в Чехословаччині та формування нової внутрішньої і зовнішньої політики країни. – Ужгород, 1999. – 94 с.

7. Приходько В. Основні причини розпаду Чесько-Словацької федерації // CARPATICA – КАРПАТИКА. Випуск 24. Політологічні студії: історія, теорія, практика. – Ужгород, 2003. – С. 158-167.

8. Приходько В. Розпад Чесько-Словацької федерації в контексті постсоціалістичної трансформації // Науковий вісник Ужгородського університету. Серія Історія. – Ужгород, 2004. – №11. – С. 204-211.

9. Чехия и Словакия в XX веке: Очерки истории: В 2 кн./ Отв. ред. В.В.Марына. – М., 2005. – Кн.2. – 558 с.

10. Юсип-Якимович Ю. Історія Словаччини. – Ужгород: Гражда, 2009. – 229 с.

11. Яровий В. Новітня історія Центральноєвропейських і Балканських країн. XX століття. – К.: Генеза, 2005. – 816 с.

12. Dienstbier J. Od snění k realitě. Vzpomínky z let 1989 – 1999. – Praha: Nakladatelství Lidové noviny (NLN), 1999.

13. Havel, V. Vážení občané. Projevy červenec 1990 – červenec 1992. – Praha: Lidové noviny, 1992.

14. Měchýř J. Velký převrat či snad revoluce sametová? – Praha: Progetto, 1999. – s. 304-332.

15. Pithart P. Po devětaosmdesátém: kdo jsme? – Brno: Kaligram-Doplněk, 1998. – s. 101-194.

16. Rychlík J. Rozdělení Československa (1989-1992). – Praha: Vyšehrad, 2012. – 432 s.

17. Schuster R. Ultimátum. – Praha: Forex-Svoboda, 1997.

18. Společná česko-slovenská digitální parlamentní knihovna: [Електронний ресурс]// Parlament České republiky, Poslanecká sněmovna. Praha. URL: <http://www.psp.cz/eknih/index.htm>. (Дата звернення: 30.08.2014).

19. Společná Česko-Slovenská Digitální parlamentní knižnice: [Електронний ресурс]// Národní rada Slovenskej republiky. Bratislava. URL: <http://www.nrsr.sk/dl/>. (Дата звернення: 30.08.2014).

20. Stein, E.: Česko-Slovensko. Konflikt, roztržka, rozpad. – Praha: Academia, 2000.

21. Ústav pro českou literaturu AV ČR, v. v. i. Digitalizovaný archiv časopisů: [Електронний ресурс]. Praha. URL: <http://archiv.ucl.cas.cz/index.php> (Дата звернення: 30.08.2014).

22. ::Václav Havel::The official website of Vaclav Havel: [Електронний ресурс]. Praha. URL: <http://www.vaclavhavel.cz/> (Дата звернення: 30.08.2014).

23. Veselý Z. (ed.) Dějiny českého státu v dokumentech. – Praha: Epoque, 2003.

24. Vodička K. (ed.) Dělení Československa. Deset let poté. – Praha: Volvox Globator, 2003.

25. Wolf K. Podruhé a naposled aneb mírové dělení Československa. – Praha: G plus G, 1998.

26. Zeman M. Jak jsem se mýlil v politice. – Praha: Ottovo nakladatelství, 2005.

27. Žatuliak J., Hlavová V. (eds.) Novembrová revolúcia a československý rozchod. Výber dokumentov a prejavov november 1989 – december 1992. – Bratislava: Literárne informačné centrum, 2002.

Надійшла до редколегії 14.04.14